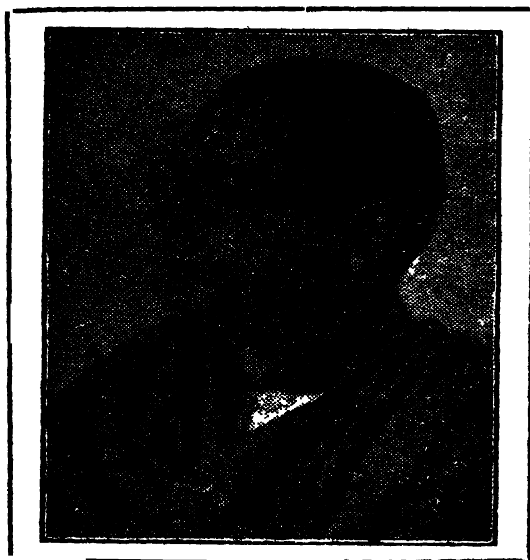
ৰাষ্ট্ৰপতি-সুভাষ বসু

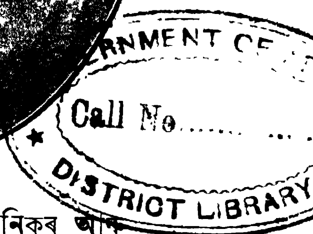

ৰাষ্ট্ৰপতি-সুভাষ বসু

প্ৰতাপ তালুকদা

অৰ্পণ—

"প্ৰতিমা," "বীণ-বৰাগী"ৰ খনিকৰ আ

"অসমীয়া"ৰ জন্মদাতা

৺চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালাৰ

স্বৰ্গীয় নামত।

—প্ৰতাপ

প্ৰকাশক :—

শ্ৰীনন্দমোহন কাকতি

উলাবৰি, কামৰূপ ।

মেই ১৯৩৮

গুৱাহাটী নিউ প্ৰেছত শ্ৰীসোণাৰাম বেজৰ দ্বাৰা ছাপা হল

ৰাষ্ট্ৰপতি—সুভাষচন্দ্ৰ বসুৰ চমু জীৱনী

স্বৰ্গীয় জানকীনাথ বসুৰ জন্মস্থান আছিল ২৪ পৰগণাৰ কোদালীয়া গাঁৱত। কটক জিলাত তেওঁ চৰ্কাৰী উকীল আছিল। তেওঁ বহুত বছৰ কটক মিউনিছিপেলটিৰ আৰু জিলা বোৰ্ডৰ চেয়াৰমেনো আছিল। ৺জানকীনাথক ছৰ্কাৰে ৰায় বাহাদুৰ উপাধি দিছিল। যোৱা আইন অমান্য আন্দোলনৰ সময়ত ছৰ্কাৰৰ দমননীতিৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপে তেওঁ এই উপাধি ত্যাগ কৰে। পঁচসত্তৰ বছৰ বয়সত জানকী নাথ স্বৰ্গী হয়। তেওঁৰ আঠটি লৰা আৰু ছজনী ছোৱালী। তাৰ ভিতৰত ছয়টি লৰা আৰু দুজনী ছোৱালী এতিয়াও জীৱিত। এই ছয়টি লৰাৰ ভিতৰত বৰ্ত্তমান ভাৰতীয় কংগ্ৰেছ মহাসভাৰ সভাপতি শ্ৰীযুত সুভাষচন্দ্ৰ বসু এজন।

১৮৯৭ সনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ২৩ তাৰিখে শ্ৰীযুত সুভাষচন্দ্ৰ বসুৰ জন্ম হয়—কটক জিলাত। সুভাষচন্দ্ৰৰ মাতৃ এতিয়াও জীৱিত। তেওঁৰ বয়স বৰ্ত্তমান ৭০ বছৰ। তেওঁ এগৰাকী ভাৰতৰ আদৰ্শ ৰমণী। তেওঁ অতিশয় মৰমিয়াল, ধৰ্ম্ম-প্ৰাণা। পুত্ৰ কন্যাসকলেও তেওঁক বৰ ভক্তি কৰে।

পাঁচ বছৰ বয়সত সুভাষচন্দ্ৰক কটকৰ প্ৰটেষ্টাণ্ট ইউৰোপীয়ান স্কুলত ভৰ্ত্তি কৰি দিয়ে। তাত তেওঁ বাৰ বছৰ বয়সলৈকে পঢ়িছিল। তাৰ পিছত তেওঁক ৰাভেনশ্ব কলেজিয়েট স্কুলত ভৰ্ত্তি কৰি দিয়ে। তাৰ পৰা তেওঁ কৃতিত্বৰে মেট্ৰিকুলেশ্যন পৰীক্ষা পাছ কৰে। এই

পৰীক্ষাত তেওঁ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ভিতৰত দ্বিতীয় স্থান অধিকাৰ কৰে। শ্ৰেণীত থকা সময়ত তেওঁ সদায় প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰিছিল। চৈধ্য বছৰ বয়সৰ পৰা ক্ৰমে তেওঁ শ্ৰীৰামকৃষ্ণ পৰম-হংসদেৱৰ আৰু স্বামী বিবেকানন্দৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। সুভাষ-চন্দ্ৰ যেতিয়া দ্বিতীয় শ্ৰেণীত পঢ়িছিল, তেতিয়া তেওঁ অধিকাংশ সময় দৰিদ্ৰনাৰায়ণ-সেৱা আৰু নৰিয়াৰ শুশ্ৰূষা আদিত ব্যয় কৰিছিল। মেট্ৰিকুলেশ্যন পৰীক্ষা পাছ কৰাৰ পিছত তেওঁ কলি-কতালৈ আহি প্ৰেছিডেন্সি কলেজত ভৰ্ত্তি হয়। ইণ্টাৰ মিডিয়েট কোৰ্ছ পঢ়িবৰ সময়ত তেওঁৰ সন্ন্যাসী হবলৈ প্ৰবল ইচ্ছা হৈছিল। গুৰুৰ সন্ধান কৰিবলৈ তেওঁ ঘৰ এৰি গুচি যায়। তেওঁ হৰিদ্বাৰ কাশী, বৃন্দাবন আদি তীৰ্থস্থান ভ্ৰমন কৰে। তেওঁৰ মনত তেওঁ যেন অধিকাংশ বিলাসিতাত জীৱন-যাপন কৰিছে বুলি অনুমান কৰে। পিছত কিছুদিনৰ মূৰত ঘৰলৈ উভতি আহি আকৌ পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰে।

১৯১৫ সনত তেওঁ প্ৰথম বিভাগত আই-এ পৰীক্ষা পাছ কৰে। প্ৰেছিডেন্সি কলেজত পঢ়ি থকা সময়ত বৰ্ত্তমান ট্ৰেড ইউনিয়ন কংগ্ৰেছৰ সভাপতি ডাঃ সুৰেন্দ্ৰ বানাৰ্জ্জীৰ লগত তেওঁৰ খুব ঘনিষ্ট ভাব আছিল। ছাত্ৰ জীৱনত সুভাষচন্দ্ৰ স্বামী বিবেকানন্দৰ অত্যন্ত ভক্ত আছিল। তেওঁৰ জীৱন আৰু উপদেশ সুভাষচন্দ্ৰৰ হিয়াত গভীৰভাৱে অঙ্কিত হৈছিল।

প্ৰেছিডেন্সি কলেজৰ অধ্যাপক পিছত বঙ্গদেশৰ ডাইৰেক্টৰ অব্ পাব্লিক ইনষ্ট্ৰাকশ্যন মিঃ ই, এফ, ওটনক প্ৰহাৰ কৰাৰ অভিযোগত সুভাষচন্দ্ৰ অনিৰ্দ্দিষ্ট কালৰ নিমিত্তে প্ৰেছিডেন্সি কলেজৰ পৰা আঁতৰি থাকিবলগীয়া হৈছিল। মিঃ ওটনৰ বিৰুদ্ধে

অভিযোগ আছিল যে তেওঁ ভাৰতীয় ছাত্ৰসকলৰ মনত আঘাত দিছিল। উক্ত কলেজৰ ছাত্ৰসকলে ধৰ্ম্মঘট কৰাৰ নিমিত্তে সুভাষ-চন্দ্ৰক দায়ী কৰা হৈছিল। এই নিমিত্তে অধ্যয়নত কিছুদিনৰ বাবে বাধা পাইছিল। এই ঘটনাৰ পৰা তেওঁৰ জীৱনত এটা আমূল পৰিবৰ্ত্তন উপস্থিত হয়। তেওঁ জীৱনত এই প্ৰথম অনুভৱ কৰে যে গৰ্ব্বিত শাসকৰ বিৰুদ্ধে নিৰ্ভীকভাৱে থিয় হবলৈ তেওঁৰ সময় উপস্থিত হৈছে।

১৯১৭ সনত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা তেওঁ আকৌ পঢ়িবলৈ অনুমতি পাই স্কটিছ চাৰ্চ কলেজত ভৰ্ত্তি হয়। এই কলেজৰ পৰা তেওঁ বি-এ পৰীক্ষা পাছ কৰে। বি-এ পৰীক্ষাত তেওঁ দৰ্শন শাস্ত্ৰত প্ৰথম শ্ৰেণীৰ সন্মান লাভ কৰে। সেই সময় তেওঁ ছাত্ৰবিলাকক সামৰিক শিক্ষা দিবলৈ গঠিত ইউনিভাৰছিটি ট্ৰেনিং কোৰত যোগ দিয়ে। ১৯১৯ সনৰ ছেপ্টেম্বৰ মাহত তেওঁ আই-ছি-এছ পৰীক্ষাত প্ৰতিযোগিতা কৰিবলৈ ইংলণ্ডলৈ যাত্ৰা কৰে। তেতিয়া তেওঁ ব্যৱহাৰিক মনোবিজ্ঞান লৈ এম-এ পঢ়িছিল। ইংলণ্ডলৈ যোৱাৰ আঠ মাহ পিছতে তেওঁ আই-ছি-এছ পৰীক্ষা দিয়ে। এই পৰীক্ষা পাছ কৰি তেওঁ চতুৰ্থ স্থান অধিকাৰ কৰে। তেওঁ মনোবিজ্ঞান আৰু নীতি-বিজ্ঞানসহ কেম্ব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বি-এ ডিগ্ৰী লাভ কৰে।

এতিয়া সুভাষচন্দ্ৰৰ সমুখত ইণ্ডিয়ান ছিভিল চাৰ্ভিছৰ উজ্জ্বল ভৱিষ্যত। কিন্তু পৰাধীন মাতৃ-ভূমিৰ আহ্বান-ধ্বনি তেওঁৰ কাণত বাজি উঠিল।

১৯২০ সনত বহা ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ মহা সভাৰ নাগপুৰ অধিবেশনত অসহযোগ আন্দোলন প্ৰবৰ্ত্তনৰ সংকল্প গৃহীত হয়।

মহাত্মাজীৰ নেতৃত্বত দেশজুৰি সেই আন্দোলনত জপিয়াই পৰে। সেই সময়ত সুভাষচন্দ্ৰ ইংলণ্ডত। দেশৰ আহ্বানে তেওঁক স্পৰ্শ কৰিলে। তেতিয়াই তেওঁ ইণ্ডিয়ান ছিভিল ছাৰ্ভিছ পদ ইস্তফা দিলে। তেতিয়া আই-ছি-এছ পৰীক্ষা পাছ কৰা এবছৰ হৈছিল। ১৯২১ সনত ভাৰতলৈ উভতি আহি মহাত্মাজীৰ লগত দেখা কৰে। মহাত্মাজীৰ উপদেশ মতে তেওঁ দেশবন্ধু চিত্তৰঞ্জন দাসৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁৰ বিশ্বস্ত সহকাৰী স্বৰূপে অসহযোগ আন্দোলনত যোগ দিয়ে। মহাত্মাজীয়ে সুভাষচন্দ্ৰৰ পদত্যাগ কৰা দেখি মুক্তকণ্ঠে তেওঁৰ এই মহান ত্যাগৰ প্ৰশংসা কৰে। সুভাষচন্দ্ৰৰ আদৰ্শত বঙ্গদেশৰ অসহযোগ আন্দোলনেও এটি বিপুল প্ৰেৰণা লাভ কৰিলে।

১৯২১ সনৰ মেই মাহত সুভাষচন্দ্ৰ, দেশবন্ধু চিত্তৰঞ্জনৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত গৌৰীয় সৰ্ব্ব বিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ হয় আৰু বঙ্গীয় প্ৰাদেশিক ৰাষ্ট্ৰ সমিতিৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্যৰ ভাৰ তেওঁৰ ওপৰত অৰ্পিত হয়।

সুভাষচন্দ্ৰই আই-ছি-এছ পদ ত্যাগ কৰা দেখি সেই সময় কলিকতাৰ "ষ্টেট্ছমেন" কাকতে লিখিছিল যে শ্ৰীযুত সুভাষচন্দ্ৰ বসুৱে অসহযোগ আন্দোলনৰ আৱাহনত ইণ্ডিয়ান ছিভিল ছাৰ্ভিছ পদ পৰিত্যাগ কৰিলে। বৃটিছ আমোলাতন্ত্ৰই এজন অসামান্য শক্তি সম্পন্ন আৰু উজ্জ্বল ভৱিষ্যত বিশিষ্ট কৰ্ম্মচাৰী হেৰুৱালে। কিন্তু কংগ্ৰেছ আমোলাতন্ত্ৰই ধন্যবাদ সহ তেওঁক সাবটি ললে।

ইয়াৰ পিছত তেওঁ স্বৰাজ সেৱক সঙ্ঘৰ কেপ্তেইন হয়। কলিকতা স্কটিছ চাৰ্চ্চ কলেজত থকা সময়ত তেওঁ ইউনিভাৰ্ছিটি ট্ৰেনিং কোৰত যোগদান কৰি যি অভিজ্ঞতা লাভ কৰিছিল; সি এই সময়ত তেওঁৰ কাজত লাগিল।

মহাত্মা গান্ধী

যুৱৰাজ ভাৰতলৈ অহাৰ উপলক্ষে ১৯১৭ সনৰ ১৭ নবেম্বৰত যি সাফল্যপূৰ্ণ হৰতাল পালন কৰা হৈছিল, তেতিয়াৰ পৰা দেশৰ দমন নীতিৰ আৰম্ভ হয়। তেতিয়াৰ পৰা সুভাষচন্দ্ৰই কৰ্ম্মপটুতাৰ পৰিচয় দিয়ে। ১৯১৭ সনৰ ১৭ নবেম্বৰৰ দিনা কলিকতা মহানগৰী এখন জনশূন্য নগৰ বুলি ধৰিব পৰা হৈছিল। ভাৰতৰ প্ৰধান প্ৰধান নগৰ বিলাকতো হৰতাল পালন কৰিছিল। ইউৰোপীয় সকলে আৰু তেওঁলোকৰ আশ্ৰিত ভাৰতীয়বিলাকে এই হৰতালক যুৱৰাজৰ আৰু বৃটিশ ৰাজ্যৰ মৰ্য্যাদা হানিকৰ বুলি ভাবিলে। তক প্ৰবৰ্ত্তনক বলপ্ৰয়োগ আৰু জনসাধাৰণৰ ৰাজভক্তি অন্যায়-ভাৱে হস্তক্ষেপ হোৱা বুলি ব্যাখ্যা কৰিলে। নবেম্বৰৰ ১৯ তাৰিখে বঙ্গদেশৰ চৰ্কাৰে কংগ্ৰেছ খিলাফৎ স্বেচ্ছাসেৱক অনুষ্ঠানবিলাকক বেআইনী ঘোষণা কৰা এখন ইস্তাহাৰ জাৰি কৰিলে। নবেম্বৰৰ ২০ তাৰিখে তিনি মাহলৈকে কলিকতা আৰু ওচৰ-কাষৰ নগৰ বিলাক আৰু মফঃস্বলৰ নগৰ বিলাকতো জন সভা আৰু শোভা-যাত্ৰা আদি নিষেধ কৰিলে। খিলাফত আৰু কংগ্ৰেছৰ স্বেচ্ছাসেৱক সঙ্ঘবিলাকক বেআইনী ঘোষণা কৰি বঙ্গদেশৰ চৰ্কাৰে আদেশ জাৰি কৰিলে। ইয়াৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপে কলিকতাৰ হাজাৰ হাজাৰ জাতীয়তাবাদী নেতা আৰু কৰ্ম্মী-সকলৰ চহী সৈতে এখন বিবৃতি উলিয়ায়। এই বিবৃতিত প্ৰাদেশিক আৰু জিলা কংগ্ৰেছ কমিটিৰ সকলো সভ্যক বঙ্গীয় জাতীয় স্বেচ্ছাসেৱক দলত ভুক্ত হবলৈ আহ্বান কৰা হয়।

১৯২ সনৰ ডিচেম্বৰ মাহৰ ১০ তাৰিখে দেশবন্ধু চিত্তৰঞ্জন, মৌলানা আবুল কালাম আজাদ, শ্ৰীযুত সুভাষচন্দ্ৰ বসু আৰু আন কেজনমান নেতাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰে। দেশবন্ধু চিত্তৰঞ্জন আৰু সুভাষচন্দ্ৰৰ ছমাহ কাৰাবাসৰ আদেশ হয়।

১৯২২ সনত সুভাষচন্দ্ৰই কাৰাগাৰৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰে। সেই সময়ত উত্তৰ বঙ্গৰ বানপানী প্ৰপীড়িত লোকসকলৰ সাহয্যৰ নিমিত্তে সেই অঞ্চললৈ যায়। বেঙ্গল ৰিলীফ কমিটীৰ ছেক্ৰেটাৰি হিছাপে তেওঁ অসাধাৰণ কৰ্ম্মশক্তি আৰু পৰিচালনাশক্তিৰ পৰিচয় দিয়ে।

১৯২২ সনৰ ডিছেম্বৰ মাহত তেওঁ দেশবন্ধু চিত্তৰঞ্জনৰ সৈতে ভাৰতীয় কংগ্ৰেছ মহাসভাৰ গয়া অধিবেশনত যোগ দিবলৈ যায়। তাত তেওঁ স্বৰাজ-দলৰ আইন সভা প্ৰবেশ কৰ্ম্ম-পন্থাৰ সমৰ্থন কৰে। ১৯২৩ সনত আইন সভাৰ নিৰ্ব্বাচনৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্যত আত্মনিয়োগ কৰি স্বৰাজদল গঠনত তেওঁৰ কৰ্ম্মপটুতাৰ পৰিচয় দিয়ে। সেই সময় তেওঁ "বাঙ্গালাৰ কথা" নামে এখন দৈনিক বাতৰি কাকত উলিয়ায়। পিছত দেশবন্ধু চিত্তৰঞ্জন দাসে স্বৰাজদলৰ মুখপাত ফৰওৱাৰ্ড দৈনিক বাতৰি কাকত পৰিচালনৰ ভাৰ তেওঁক গটাই দিয়ে।

১৯২৪ সনৰ ফেব্ৰুৱাৰি মাহত দেশবন্ধুৰ নেতৃত্বত বঙ্গীয় স্বৰাজ্য দলে কলিকতা কৰ্পোৰেশ্যন অধিকাৰ কৰে। দেশবন্ধুই কৰ্পো-ৰেশ্যনৰ প্ৰথম মেয়ৰ নিৰ্ব্বাচিত হয়। ১৯২৪ সনৰ এপ্ৰিল মাহৰ ২৪ তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰ নতুন আইনমতে কলিকতা কৰ্পোৰেশ্যনৰ প্ৰথম প্ৰধান কৰ্ম্মকৰ্ত্তা স্বৰূপে নিযুক্ত হয়। এই পদৰ মাহেকীয়া দৰমহা তিনি হাজাৰ টকা। কিন্তু তেওঁ মাত্ৰ ডেৰ হাজাৰ গ্ৰহণ কৰে। এই পদত তেওঁ বেছি দিন থাকিব নোৱাৰিলে। ছমাহ পাৰ নৌহওতে ১৯২৪ সনত অক্টোবৰ মাহৰ বঙ্গৰ ফৌজদাৰী আই-নৰ সংশোধন অৰ্ডিনেঞ্চ অনুসাৰে তেওঁক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হয়। পুলিছে সুভাষচন্দ্ৰৰ ঘৰৰ পৰা স্বৰাজ্যদলৰ কাকত-পত্ৰ আন কি কৰ্পোৰেশ্যনৰ ফাইল পৰ্য্যন্ত লৈ যায়। গ্ৰেপ্তাৰ কৰি তেওঁক

আলিপুৰ ছেণ্ট্ৰেল জেলত আটক কৰি ৰাখে। তাৰ পৰা তেওঁক বহৰমপুৰ জেলত (মুৰ্ছিদাবাদ) কেইমাহমান ৰাখে। শেহত তেওঁক মন্দালয়লৈ (ব্ৰহ্মদেশ) নিৰ্ব্বাসিত কৰে। সুভাষচন্দ্ৰক গ্ৰেপ্তাৰ কৰাত গোটেই দেশতে বিক্ষোভৰ সঞ্চাৰ হয়। তেওঁক বিনা বিচাৰে আটক কৰি ৰখাৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপে কলিকতা কৰ্পোৰেশ্যনৰ মেয়ৰ দেশবন্ধু চিত্তৰঞ্জন দাসে কৰ্পোৰেশ্যনৰ সভাত এটি মন্তব্য পাঠ কৰে—"দেশ প্ৰেম যদি অপৰাধ হয়, তেনেহলে ময়ো অপ-ৰাধী—অকল কলিকতা কৰ্পোৰেশ্যনৰ প্ৰধান কৰ্ম্মকৰ্ত্তা নহয়। এই অপৰাধত কৰ্পোৰেশ্যনৰ মেয়ৰো অপৰাধী।" চৰ্কাৰৰ কাৰ্য্যৰ নিন্দা কৰি কৰ্পোৰেশ্যনত এটি প্ৰস্তাব গ্ৰহণ কৰা হয়। সুভাষ চন্দ্ৰ কাৰাবাসত থকা অৱস্থাতে উত্তৰ-কলিকতা নিৰ্ব্বাচন কেন্দ্ৰৰ পৰা বঙ্গ আইন সভালৈ নিৰ্ব্বাচিত কৰি এই জনপ্ৰিয় নেতাৰ প্ৰতি পূৰ্ণআস্থা প্ৰকাশ কৰে। মন্দালয়ৰ নিৰ্জ্জন কাৰাগাৰত থকা সময় অধিক জহৰ নিমিত্তে সুভাষচন্দ্ৰৰ স্বাস্থ্য হানি হয়। শৰীৰৰ ওজন চল্লিশ পাউণ্ড হ্ৰাস পায় আৰু ক্ষয়ৰোগৰ লক্ষণে দেখা দিয়ে। তেওঁৰ শৰীৰৰ অৱস্থা ক্ৰমান্বয়ে বেয়াৰ ফালে ঢাল খালে। ১৯২৭ সনৰ এপ্ৰিল মাহত তেওঁ একেবাৰে শয্যাগত অৱস্থাত আছিল। ডাক্তৰে পৰীক্ষা কৰি ঘোষণা কৰিলে যে সুভাষচন্দ্ৰৰ অৱস্থা একেবাৰে শোচনীয়। তেতিয়া বঙ্গদেশৰ চৰ্কাৰ পক্ষৰ পৰা মিঃ মোবালী প্ৰস্তাব কৰিলে যে "শ্ৰীযুত বসু কলি-কতা বা আন কোনো ভাৰতীয় বন্দৰত নাথাকি পোনে পোনে ইউৰোপলৈ যাত্ৰা কৰক।" সুভাষচন্দ্ৰই এই প্ৰস্তাৱত অসম্মতি প্ৰকাশ কৰে।

সুভাষচন্দ্ৰই ইনছিন জেলৰ পৰা শ্ৰীযুত শৰৎচন্দ্ৰ বসুলৈ

১৯২৭ সনৰ এপ্ৰিল মাহৰ ৪ তাৰিখে এখন চিঠি দিছিল। তাত তেওঁৰ মনোভাৱৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

"যোৱা আঢৈ বছৰকাল মই, কিদৰে কষ্ট ভোগ কৰিবলগীয়া হৈছে—চৰ্কাৰে বোধকৰো পাহৰি গৈছে। মইহে কষ্ট ভোগ কৰিছো – তেওঁলোকে নহয়। বিনা কাৰণত ইমানদিনৰ পৰা মোক আটক কৰি ৰাখিছে। * * * মোক গ্ৰেপ্তাৰ কৰাৰ পিছৰ পৰা বঙ্গ চৰ্কাৰে মোৰ অধীনত থকা লোকসকলৰ প্ৰতিপালন বা মোৰ গৃহ আদি ৰক্ষাৰ কোনো ৰকমৰ সাহায্যৰ ব্যৱস্থা কৰা নাই। এই বিষয়ে মই বৰলাটলৈ আবেদন কৰাত বঙ্গ চৰ্কাৰে সেই আবেদন লুকাই ৰাখিছে। তাৰ পিছত আকৌ মোক তিনি বছৰ বিদেশত থাকিবলৈ কোৱা হৈছে। ইউৰোপলৈ নিৰ্ব্বাসিত হোৱা খৰছ মই নিজে বহন কৰিব লাগিব। ই কেনেকুৱা যুক্তি সঙ্গত প্ৰস্তাব তাক বুজিবলৈ টান। ১৯২৪ সনত মোৰ স্বাস্থ্য যেনেকুৱা ভাল আছিল, মোক অন্ততঃ সেই ৰকম স্বাস্থ্যৱান কৰি চৰ্কাৰে মুক্তি দিয়া উচিত। কাৰাগাৰত ৰখাৰ নিমিত্তে মোৰ স্বাস্থ্য হানি হৈছে। ইয়াৰ ক্ষতিপূৰণ চৰ্কাৰে নিদিবনে? ইউ-ৰোপত বিমান দিনলৈকে ভগ্নস্বাস্থ্য পুনৰ প্ৰাপ্ত নহওঁ, তেতিয়া-লৈকে মোৰ সকলো খৰছ চৰ্কাৰে দিয়া উচিত। চৰ্কাৰে যদি ইউৰোপলৈ যোৱাৰ আগতে মোক এবাৰ ঘৰলৈ যাব দিয়ে, আৰু যদি ইউৰোপত থকাৰ নিমিত্তে সকলো খৰছ বহন কৰে আৰু ৰোগমুক্তিৰ পিছত মোক দেশলৈ উভতি যাবলৈ দিয়ে, তেনেহলে এই দান সহৃদয়তাৰ পৰিচয় বুলি ভাবিলোহেঁতেন। * * * ভগৱানক ধন্যবাদ। মই নিজে শান্তিত আৰু সম্পূৰ্ণ নিৰ্ব্বিকাৰভাৱে সকলো অগ্নি পৰীক্ষাৰ সমুখত থিয় হবলৈ প্ৰস্তুত আছো। আমাৰ গোটেই

টাৰে কৰা পাপৰ নিমিত্তে মই প্ৰায়চিত্ত হবলৈ ধৰিছো। ...ত মোৰ তৃপ্তি। আমাৰ চিন্তা আৰু আদৰ্শ অমৰ হৈ থাকিব। ... নোবৃত্তি জাতিৰ স্মৃতিৰ পৰা কেতিয়াও মোচন নাযায়। ...ৰবাত বংশধৰসকল আমাৰ প্ৰিয়কল্পনাৰ উত্তৰাধিকাৰী হব। ... বিশ্বাস লৈ আমি চিৰকাল সকলো প্ৰকাৰ বিপদ আৰু অত্যা-...াৰ ...হি মুখে বৰণ কৰি লৈ কাল কটাব পাৰিম।"

এ... জেলৰ পৰা ১৯২৭ মেই মাহৰ ৬ তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰই ... শৰৎচন্দ্ৰই বসুলৈ আৰু এখন চিঠি দিছিল—

"কাৰাগাৰত মোৰ যিমান দিন অতীত হৈ যাবলৈ ধৰিছে, ...ানে মোৰ মনত এই ধাৰণা দৃঢ়মূল হৈছে যে জীৱন-সংগ্ৰামৰ ...ল আছে—মতবাদৰ সঙ্ঘৰ্ষ। সত্য আৰু অসত্য ধাৰণাৰ সঙ্ঘৰ্ষ। কানোৱে ইয়াক সত্যৰ বিভিন্ন স্তৰ বোলে। মানুহৰ ধাৰণাই ...ক পৰিচালিত কৰে। * * * * আমি কেৱল মাটিৰ ... মাথোন। ভগবানৰ শৰীৰৰ দুই চাৰিটা ফিৰিঙতি কেৱল আমাৰ শৰীৰত আবদ্ধ। আমালোকে এই ধাৰণাৰ ওপৰত আত্ম... কৰিব লাগিব। বাহ্যিক আৰু জড়দেহৰ সুখ দুখক ...ৰাই দি যেয়ে এই ভাৱে আত্ম-নিবেদন কৰিব পাৰে, তেওঁৰ ...ত সফলতা অৱশ্যে আছে। আমাৰ আদৰ্শ যে এদিন জয়ী হব। সেই বিষয়ে মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস আছে। সেই নিমিত্তে স্বাস্থ্য আৰু ভবিষ্যতলৈ মই কোনো চিন্তা নকৰো"।

চ...ৰে ধৰ্ম্ম উৎসৱ আদিৰ নিমিত্তে কোনো সাহায্য দিবলৈ ...ৰ কৰাত তাৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপে ১৯২৬ সনৰ ২০ ফেব্ৰুৱাৰীৰ দিনা সুভাষচন্দ্ৰই আৰু আন আন ৰাজবন্দীসকলে মান্দালয় জেলত ...ভা চন্দ্ৰ আৰু আন আন ৰাজবন্দীসকলৰ প্ৰতি চৰকাৰৰ ব্যৱহাৰৰ

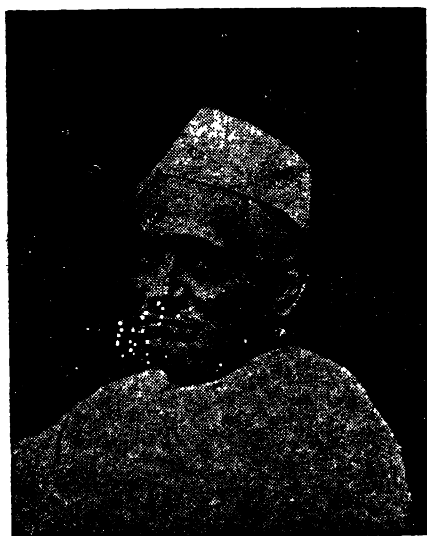
প্ৰতিবাদ কৰিবলৈ ২৪ ফেব্ৰুৱাৰীৰ দিনা কলিকতা কৰ্পোৰেশ্যনত এটি প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰে। ২৫ ফেব্ৰুৱাৰীৰ দিনা বঙ্গ আইন সভাত এটি সভাস্থগিত প্ৰস্তাব দিয়ে। সভাপতিয়ে তাক উত্থাপন কৰিবলৈ নিদিলে। ৰেঙ্গুনৰ নাগৰিকসকলে জনসভা পাতি অনশন ব্ৰতীসকলৰ প্ৰতি সহানুভূতি দেখুৱায়। ২৮ ফেব্ৰুৱাৰীৰ দিনা তেওঁলোকৰ প্ৰতি সন্মান দেখুৱাবলৈ কলিকতাত পূৰ্ণ হৰতাল পালন কৰে। মাৰ্চ্চৰ ৪ তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰ আৰু আন আন ৰাজবন্দীসকলে অনশন ব্ৰত ভঙ্গ কৰে।

১৯২৭ সনৰ মেই মাহৰ ১৫ তাৰিখে স্বাস্থ্য হানি হোৱা বাবে সুভাষচন্দ্ৰক কাৰাগাৰৰ পৰা মুক্তি দিয়ে। তেওঁৰ এই কাৰা-মুক্তিৰ তিনি দিন আগলৈকে অৰ্থাৎ ১২ মেই লৈকে কলিকতা কৰ্পোৰেশ্যনে ছুটী মঞ্জুৰ কৰিছিল। এই ছুটীৰ দিন শেষ হোৱাত আন এজনক এই পদত অস্থায়ীভাৱে বন্দোবস্ত হোৱাৰ পিছতহে মেই মাহৰ ১৫ তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰ মুক্তি দিয়ে। পোনতে আদেশ দিলে চিকিৎসাৰ নিমিত্তে তেওঁক আলমোড়া লৈ পঠাবলৈ। কিন্তু পিছে তেওঁক কলিকতালৈ আনিহে মুক্তি দিলে। ঘৰলৈ আহি তেওঁ বিশ্ৰাম কৰিবলৈ নাপালে। অন্তৰত যাৰ কৰ্ম্ম-উন্মাদ তেওঁৰ শৰীৰে জিৰণি লয় কেনেকৈ? কেইদিনমানৰ পিছতে পাটনাত এটি বক্তৃতা প্ৰসঙ্গত তেওঁ কয় "দেশৰ এই সঙ্কটাৱস্থাত আমাৰ অসুস্থ থকা সুশুৱায়"। তেওঁ আকৌ মুক্তি যুদ্ধত নামিল।

১৯২৮ সনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহৰ ৩ তাৰিখে ছাইমন কমিশ্যন বম্বে পালেহি। গোটেই দেশজুৰি "ছাইমন কমিশ্যন উভতি যোৱা" বুলি বিক্ষোভ দেখুৱায়। মেই মাহত সুভাষচন্দ্ৰ পুনাত মহাৰাষ্ট্ৰ প্ৰাদেশিক ৰাষ্ট্ৰীয় সম্মিলনত সভাপতি হয়। সেই সময়ৰ লগে লগে

তিনিচাৰি দিন সবৰমতী আশ্ৰমত মহাত্মাজীৰ লগত থাকে আৰু তাতে এখন জনসভাত বক্তৃতা দিয়ে।

তাৰ পৰা আহি তেওঁ বঙ্গদেশত স্বেচ্ছাসেৱক আন্দোলন আৰম্ভ কৰে। ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ মহাসভাৰ কলিকতা অধিৱেশনৰ সময়ত স্বেচ্ছাসেৱকদল গঠন কৰি তেওঁৰ কৰ্ম্ম পটুতাৰ পৰিচয় দিয়ে। ১৯২৮ সনত কলিকতাত ভাৰতীয় জাতীয় মহাসভা কংগ্ৰেছৰ অধিৱেশন হয়। সুভাষচন্দ্ৰই স্বেচ্ছাসেৱকদলৰ জেনেৰাল অফিছাৰ কমাণ্ডিং স্বৰূপে জাতীয় মহাসভাৰ সভাপতি পণ্ডিত মতিলালজীক

৺ পণ্ডিত মতিলাল নেহেৰু

বিপুল সমাৰোহেৰে সম্বৰ্দ্ধনা কৰে। এই অধিবেশনত সুভাষচন্দ্ৰই মহাত্মাজীৰ আপোচ-মীমাংসামূলক প্ৰস্তাৱৰ প্ৰতিবাদ কৰি কয় যে "এই প্ৰস্তাৱৰ অৰ্থ এই যে বৃটিশ চৰকাৰে যদি নেহেৰু কমিটীৰ ৰচিত ১৯২৯ সনৰ ডিচেম্বৰ মাহৰ ৩১ তাৰিখে বা তাৰ আগতে মানি লয়, তেনেহলে কংগ্ৰেছে সেইটো গ্ৰহণ কৰিব আৰু তাৰ দ্বাৰা ঔপনিবেশ স্বায়ত্ব শাসন নিৰ্দিষ্টৰূপে মানি লব। কিন্তু আমি কেতিয়াও এনে অৱস্থা মানি লব নোৱাৰো। আমাক লাগে—স্বাধীনতা। এই স্বাধীনতা আমাৰ সুদুৰ ভবিষ্যতৰ আদৰ্শ নহয়। আমাক এতিয়াই স্বাধীনতা লাগে।" তেওঁ এই অধিবেশনত সংশোধনী প্ৰস্তাৱ উত্থাপন কৰে "মাদ্ৰাজ কংগ্ৰেছত পূৰ্ণ স্বাধীনতা ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ আদৰ্শ বুলি সিদ্ধান্ত কৰা হৈছে। কংগ্ৰেছে এই সিদ্ধান্তত অটল থাকি এই অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে যে বৃটিছৰ লগত সম্পৰ্ক ত্যাগ নকৰালৈকে প্ৰকৃত স্বাধীনতা পোৱা নহব।" "আপোনালোকে কব পাৰে যে, স্বাধীনতাৰ এই প্ৰস্তাৱ দিলে আমালোকৰ কি লাভ হব? মই তাৰ উত্তৰত কম—ইয়াৰ দ্বাৰা আমালোকৰ মনত এটি নতুন মনোবৃত্তি গঢ়ি উঠিব। ৰাজনীতি ক্ষেত্ৰত আমাৰ অধঃপতনৰ মুল কাৰণ কি? আমালোকৰ মনোবৃত্তি ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ। আপোনালোকে যদি এই দাস-মনোবৃত্তি পৰিহাৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তেনেহলে পূৰ্ণ-স্বাধীনতা লাভৰ আদৰ্শ দেশবাসীৰ মনত আপোনালোকে সঞ্চাৰ কৰিব লাগিব। মই আৰু কব খোজো যদি ইয়াক ধৰি লোৱা যায় যে আমালোকে কাৰ্য্যতঃ পূৰ্ণ স্বাধীনতাৰ আদৰ্শ অনুসৰণ নকৰো, কিন্তু অকপট ভাৱে পূৰ্ণ স্বাধীনতাৰ আদৰ্শ দেশবাসীৰ ওচৰত প্ৰচাৰ কৰা হয়, তেনেহলে আমাৰ এটি নতুন ভাৱ অনুপ্ৰেৰণাৰে ডেকা সম্প্ৰদায়ক

গঢ়ি লব পৰা হব। কিন্তু মই আপোনালোকক কওঁ যে আমালোকে হাতভৰি কোছাই বহি নাথাকো। মই আগতে কৈ আহিছো যে, ডেকাসকলে তেওঁলোকৰ দায়ীত্ব বুজি পাইছে, কৰ্ম্মক্ষেত্ৰত নামি বলৈ তেওঁলোক সাজু হৈ আছে। আমাৰ কৰ্ম্মপথ আমি নিজে বাছি লব লাগিব। যাতে আমি প্ৰস্তাৱবিলাক আবৰ্জ্জনা পাত্ৰত দলিয়াই পেলোৱা নহয়, তাৰ নিমিত্তে সাধ্যানুসাৰে কৰ্ম্ম পন্থা অনুসৰণ কৰি কাম কৰিব লাগিব।”

“জাতীয় আন্দোলনৰ প্ৰথম আৰম্ভণীৰ পৰা আমি স্বাধীনতা মা'ন পূৰ্ণ-স্বাধীনতা বুজিছো। ঔপনিবেশ স্বায়ত্ব শাসন আমি কেতিয়াও বুজা নাই। আমাৰ বহুতো দেশবাসীৰ আত্মবিসৰ্জ্জনত—মহাত্মাজীৰ বাণীত আমালোকে স্বাধীনতাৰ অৰ্থ পূৰ্ণ-স্বাধীনতা বুজিছো। ঔপনিবেশ স্বায়ত্ব শাসনে আমাৰ দেশবাসীৰ মনত—ডেকা সকলৰ মনত একো জাগৰণৰ সৃষ্টি নকৰে। এই কথা মনত ৰখা উচিত যে ডেকাসকলেই দেশৰ ভৱিষ্যত আশা-ভৰসাৰ স্থল।” সুভাষচন্দ্ৰৰ সংশোধনী প্ৰস্তাৱৰ পক্ষে ৯৭৩ ভোট আৰু বিপক্ষে ১৩৫০ ভোট হয়।

১৯২৮ সনৰ ডিছেম্বৰ মাহৰ ৩০ তাৰিখে কলিকতাত হিন্দুস্থান সেৱাদল সন্মিলন হৈছিল, সুভাষচন্দ্ৰ এই সন্মিলনৰ সভাপতি আছিল। অভিভাষণ প্ৰসঙ্গত তেওঁ স্বেচ্ছাসেৱক দল গঠনত বিশেষ জোৰ দি কয়—“পৃথিবীৰ সকলো দেশত “স্বেচ্ছা-সেৱকদল” জাতীয় জাগৰণৰ অগ্ৰদূত। আমাৰ দেশেও এই নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে।”

জাতীয় মহাসভাৰ কলিকতা অধিবেশনৰ পিছত সুভাষচন্দ্ৰ পণ্ডিত জৱহৰলাল, শ্ৰীনিবাস আয়েঙ্গাৰ আদি পূৰ্ণ স্বাধীনতাকামী

নেতাসকলৰ সহযোগত "নিখিল বঙ্গ স্বাধীনতা সঙ্ঘ" গঠন কৰে। এই সঙ্ঘৰ উদ্দেশ্য পূর্ণ স্বাধীনতাৰ আদর্শ প্রচাৰ কৰা। সুভাষচন্দ্রই এই সঙ্ঘৰ এটি সুচিন্তিত কার্য্যতালিকা স্থিৰ কৰি দিয়ে।

১৯২৭ সনৰ পৰা ১৯২৯ সনলৈকে সুভাষচন্দ্র বঙ্গ-প্রাদেশিক ৰাষ্ট্রীয় সমিতিৰ জেনেৰেল ছেক্রেটৰি আছিল। ১৯২৯ সনত তেওঁ নিখিল ভাৰত ট্রেড ইউনিয়ন কংগ্রেছৰ সভাপতি নির্ব্বাচিত হয়। তেওঁ ১৯৩১ সনলৈকে সভাপতি আছিল।

১৯২৯ সনৰ এপ্রিল মাহত বঙ্গদেশৰ লাট ছাহাবে আইন সভা ভাঙি দিলে। ১৯২৯ সনত যি নতুন নির্ব্বাচন হয়, তাত কংগ্রেছ-মনোনীত প্রার্থীসকলে বিপুল ভোটাধিক্যত নির্ব্বাচিত হয়। বহুতো ঠাইত কংগ্রেছ মনোনীত প্রার্থীৰ কোনো প্রতিদন্দ্বীও নাছিল।

১৯২৯ সনৰ আগষ্ট মাহত সুভাষচন্দ্রই "নিখিল ভাৰত লাঞ্ছিত ৰাজনীতি দিন" পালন উপলক্ষে দক্ষিণ কলিকতাত এটি শোভা যাত্রা পৰিচালনা কৰে। সেই নিমিত্তে সুভাষচন্দ্র আদি কৰি নেতা সকলৰ বিৰুদ্ধে ভাৰতীয় দণ্ড বিধি আইনৰ ১২৪ (৪) ধাৰামতে (ৰাজদ্রোহ) অনুসাৰে অভিযোগ কৰা হয়। তেতিয়া সুভাষচন্দ্র পাঞ্জাবত পৰিভ্রমন কৰি আছিল। তেওঁক গ্রেপ্তাৰ কৰিবলৈ পৰোৱানা বাহিৰ কৰা হয়। পাঞ্জাবৰ পৰা উভতি আহি তেওঁ আলিপুৰৰ বিচাৰকৰ আদালত হাজিৰ হয়। মোকৰ্দ্দমাৰ বিচাৰ শেষ নোহোৱালৈকে জামিনত খালাছ দিয়ে। চেপ্তেম্বৰৰ ১৩ তাৰিখে লাহোৰ ষড়যন্ত্র মোকৰ্দ্দমাৰ অপৰাধী ৺যতীন্দ্রনাথ দাসে লাহোৰ ছেণ্ট্রল জেলত ৬৩ দিন অনশন কৰি প্রাণ ত্যাগ কৰে। তেওঁৰ মৃতদেহ লাহোৰৰ পৰা কলিকতালৈ আনিলে। সুভাষচন্দ্রৰ নেতৃত্বত এক বিপুল সম্ভযাত্রা হয়।

১৯২৯ সনৰ চেপ্তেম্বৰ মাহৰ ২৯ তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰ হাওড়া ৰাষ্ট্ৰীয় সম্মিলনৰ সভাপতি হয়। ১৯২৯ সনৰ অক্টোবৰ মাহৰ ১৯ তাৰিখে পাঞ্জাব ছাত্ৰ সম্মিলনৰ সভাপতিত্ব কৰে। তাত তেওঁ বিপুল ভাবে সম্বৰ্দ্ধিত হয়। সভাপতিৰ অভিভাষণ প্ৰসঙ্গত তেওঁ কয়—"ভাৰ জগতত বিপ্লৱ আনিবলৈ হলে আমালোকে এনে এটি আদৰ্শ চকুৰ আগত ৰাখিব লাগিব, যাতে বিজুলী শক্তিৰ নিচিনা আমালোকৰ মানসিক আৰু আধ্যাত্মিক শক্তিক উজ্জ্বল কৰি তুলিব পাৰে। সেই আদৰ্শ হৈছে স্বাধীনতা। কিন্তু স্বাধীনতাৰ অৰ্থ সকলোৱে একে দৰে নুবুজে। স্বাধীনতা মানে আমি বুজো-সমাজ আৰু ব্যক্তিৰ, মতা-তিৰোতা, ধনী-দৰিদ্ৰ সকলোৰে নিমিত্তে স্বাধীনতা, এইটো অকল ৰাষ্ট্ৰীয় বন্ধন নহয়। এই অৰ্থৰ সমান বিভাগ, জাতি-ভেদ, আৰু সমাজিক অবিচাৰ নিবাৰণ, সাম্প্ৰদায়িক সংকীৰ্ণতা আৰু সনাতনী-বৰ্জ্জনো ইয়াৰ লগতে জড়িত। এই আদৰ্শক অবিবেকীসকলে অসম্ভৱ বুলি কব। কিন্তু প্ৰাণৰ তৃষ্ণা কেৱল ইহে শান্ত কৰিব পাৰে। ভাৰতবৰ্ষ যে স্বাধীন হব, তাত কোনো সন্দেহ নাই। ৰাতিৰ পিছত দিন যেনেকৈ আহে, তেনেকৈ স্বাধীনতা আহিবই। ভাৰতবৰ্ষক পৰাধীনতাৰ শিকলিৰে বান্ধি ৰাখিব পৰা শক্তি পৃথিবীত বৰ্ত্তমান নাই।"

১৯২৯ সনৰ ডিচেম্বৰ মাহৰ ১ লা তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰই অমৰাৱতী মধ্য প্ৰদেশৰ আৰু বেৰাৰ ছাত্ৰ সম্মিলনৰ সভাপতি হয়। অভিভাষণ প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছিল—"আমালোকে যি সমাজ গঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিছো, সেই সমাজত সকলোৰে সমান স্বত্ব থাকিব লাগিব। সমান সুযোগ, ঐশ্চৰ্য্যৰ ওপৰত সমান অধিকাৰ। বৈষম্যমূলক সামাজিক বিধান প্ৰত্যাহাৰ, জাতিভেদ প্ৰথাৰ বিলোপ আৰু বিদেশী শাসনৰ পৰা মুক্তি।"

১৯২৯ সনৰ আগষ্ট মাহত "নিখিল ভাৰত লাঞ্ছিত ৰাজনৈতিক দিন"ৰ শোভা-যাত্রা সম্পর্কে সুভাষচন্দ্রৰ ১৯৩০ সনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ২৩ তাৰিখে ৰাজদ্রোহ অভিযোগত ৯ মাহ সশ্রম কাৰাদণ্ডৰ হুকুম হয়।

১৯৩০ সনৰ আগষ্ট মাহত তেওঁ কলিকতা কর্পোৰেশ্যনৰ মেয়ৰ নির্ব্বাচিত হয়। তেওঁ তেতিয়াও কাৰাগাৰত আবদ্ধ আছিল। ১৯৩০ সনৰ চেপ্তেম্বৰ মাহৰ ২৩ তাৰিখে তেওঁ কাৰাগাৰৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰে।

১৯৩১ সনৰ জানুৱাৰী মাহত তেওঁ মুৰ্ছিদাবাদ, নদীয়া আৰু উত্তৰ বঙ্গদেশ পৰিভ্রমণলৈ ওলায়, মালদহ জিলাৰ সীমাত ৰেলগাড়ীৰ খোটালীতে চৰ্কাৰী শান্তি-ৰক্ষক পুলিছ ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টে জিলা মেজিষ্ট্রেটৰ আদেশ মতে ফৌজদাৰী কাৰ্য্য-বিধিৰ ১৪৪ ধাৰামতে এখন আদেশ পত্র তেওঁৰ ওপৰত জাৰি কৰে। এই আদেশ-পত্রত মালদহ জিলাত প্রবেশ কৰিবলৈ নিষেধ কৰা হৈছিল। সুভাষচন্দ্রই এই আদেশ মানিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। তেওঁক আলমোৰা ষ্টেশ্যনত নমাই প্রথম শ্রেণীৰ যাত্রীসকলৰ জিৰণি খোটালীত তেওঁৰ বিচাৰ কৰা হয়। আদালতে তেওঁৰ কিবা কবলৈ আছেনে বুলি সোধাত তেওঁ কলে—এই আদেশত ফৌজ-দাৰী কাৰ্য্যবিধিৰ ১৪৪ ধাৰাৰ সম্পূর্ণ অপব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। আত্ম-মৰ্য্যদা বোধ থকা ভাৰতবাসী হিছাপে মই ইয়াক মানিব নোৱাৰো। মই যদি এই আদেশ মানি লও, তেনেহলে নাগৰিক হিছাপে মই কর্ত্তব্য ভ্রষ্ট হম। বিচাৰত তেওঁৰ সাত দিন বিনাশ্রম কাৰাদণ্ড হয়।

১৯৩১ সনৰ জানুৱাৰি মাহৰ ২৬ তাৰিখে কলিকতাৰ পুলিশ কমিশ্যনাৰৰ নিষেধ আজ্ঞা অমান্য কৰি স্বাধীনতা দিন উপলক্ষে শোভাযাত্রা পৰিচালনা কৰাৰ নিমিত্তে তেওঁক গ্রেপ্তাৰ কৰে।

ময়দানৰ কাষত শোভাযাত্ৰাৰ ওপৰত লাঠি চালনা কৰাত সুভাষ-চন্দ্ৰবো জখম হয়। বিচাৰত তেওঁৰ ছমাহ সশ্ৰম কাৰাদণ্ড হল।

১৯৩১ সনৰ মাৰ্চ্চ মাহৰ ৮ আৰিখে তেওঁ কাৰাগাৰৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰে। মাৰ্চ্চ মাহৰ ১৪ তাৰিখে তেওঁ বম্বেলৈ যাত্ৰা কৰে। তাত মহাত্মাজীৰ লগত দেখা কৰি বঙ্গদেশৰ অৱস্থা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে। মাৰ্চ্চৰ ১৮ তাৰিখে কলিকতালৈ উভতি আহে।

মাৰ্চ্চৰ ২০ তাৰিখে ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ মহাসভাৰ কৰাচী অধিবেশনত "নিখিল ভাৰত লাঞ্ছিত ৰাজনৈতিক সন্মিলন"ত সভাপতিত্ব কৰিবলৈ যাত্ৰা কৰে।

হিজলী কাৰাগাৰত গুলি চলোৱাৰ ফলত দুজন ৰাজবন্দীৰ মৃত্যু আৰু বহুত ৰাজবন্দীৰ জখম হোৱা বাতৰি পাই ১৯৩১ সনৰ ছেপ্তেম্বৰ মাহৰ ১৭ তাৰিখে তেওঁ কলিকতা কৰ্পোৰেশ্যনৰ অল্ডাৰমেন পদ ত্যাগ কৰে। অক্টোবৰ মাহত সুভাষচন্দ্ৰৰ ওপৰত ফৌজদাৰী কাৰ্য্যবিধি আইনৰ ১৪৪ ধাৰা মতে আদেশ জাৰি হয়। এবাৰ বেৰাকপুৰৰ ওচৰৰ বমুৰা সন্মিলন উপলক্ষে আৰু পিছৰ বাৰ ঢাকাত পুলিচ তদন্ত সম্পৰ্কত বেছৰকাৰী তদন্ত কমিটীৰ সভ্য স্বৰূপে তদন্ত কৰিবলৈ যাওঁতে তেজগাঁ ষ্টেশ্যনত। এই দুবাৰো তেওঁক গ্ৰেপ্তাৰ কৰে। বেৰাকপুৰলৈ যোৱা সম্পৰ্কে ছৰকাৰে এখন ইস্তাহাৰ প্ৰকাশ কৰে যে "শ্ৰীযুত বসুক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হোৱা নাই। মাথো আটক কৰি ৰখাহে হৈছে।

১৯৩১ সনৰ ডিছেম্বৰ মাহৰ ২৯ তাৰিখে তেওঁ বম্বেলৈ যাত্ৰা কৰে। মহাত্মাজী ইংলণ্ডৰ ঘুৰণীয়া মেজ মেলৰ পৰা উভতি অহাৰ পিছত কংগ্ৰেছৰ কাৰ্য্যনিৰ্ব্বাহক সমিতিৰ যি অধিবেশন বহিছিল তাতলৈ যোগ দিয়ে।

১৯৩২ সনৰ জানুৱাৰি মাহৰ ২ তাৰিখে বম্বেৰ পৰা উভতি আহোঁতে কল্যাণ ৰেল ষ্টেশনত ১৮১৮ সনৰ ৩ আইন মতে গ্রেপ্তাৰ কৰি মধ্যপ্রদেশৰ সিউনী ছব-জেললৈ নিয়ে। তাৰ পৰা কেইমাহ-মানৰ পিছত জব্বলপুৰ ছেণ্ট্রেল জেলত, তাৰ পৰা ভাওৱালী ছেনিটাৰিয়াম আৰু তাৰ পৰা ডাক্তৰী পৰীক্ষাৰ নিমিত্তে বলোৰাম-পুৰ (লক্ষৌ) হস্পিতাললৈ নিয়ে। সেই সময়ত তেওঁৰ একেবাৰে স্বাস্থ্যভঙ্গ অৱস্থা আছিল। পিছত চৰ্কাৰে তেওঁক ইউৰোপলৈ যাবলৈ সম্মতি দিয়ে।

১৯৩৩ সনৰ ফেব্রুৱাৰী মাহৰ ২৩ তাৰিখে তেওঁ ইউৰোপলৈ যাত্রা কৰে। মাৰ্চ্চ মাহৰ ৮ তাৰিখে তেওঁ ভিয়েনা পায়। তাত প্রধান ৰাজনৈতিক নেতা ৺বিঠলভাই পেটেলৰ লগত সাক্ষাৎ হয়। ৺পেটেলো চিকিৎসাৰ নিমিত্তে তাতে গৈছিল। তাতে তেওঁৰ মহা প্রয়াণ হয়। তেওঁৰ মৃতদেহ ভাৰতলৈ পঠাবলৈ সুভাষচন্দ্রই ব্যৱস্থা কৰিছিল। ১৯৩৩ সনৰ মেই মাহৰ ৯ তাৰিখে সুভাষচন্দ্রই মহাত্মা-জীৰ আইন অমান্য আন্দোলন স্থগিত ৰখাৰ প্রতিবাদ কৰি এখন বিবৃতি প্রকাশ কৰিছিল। ১৯৩৩ সনৰ মাৰ্চ্চ মাহৰ পৰা ১৯৩৬ সনৰ মাৰ্চ্চ মাহলৈকে পুৰা তিনি বছৰ তেওঁ ইউৰোপত আছিল। এই তিনি বছৰৰ ভিতৰত ১৯৩৪ সনৰ ডিছেম্বৰ মাহৰ ১২ তাৰিখে তেওঁৰ পিতাকক মৃত্যু-শয্যাত দৰ্শন পাবৰ নিমিত্তে আকাশী ৰথেৰে ভাৰতলৈ আহিছিল। কিন্তু পিতাকক জীৱিত অৱস্থাত দেখিবলৈ নাপালে। ডিছেম্বৰৰ ২ তাৰিখে তেওঁৰ পিতৃ-বিয়োগ হয়। ডিছে-ম্বৰৰ ৩ তাৰিখে আহি তেওঁ কলিকতাৰ আকাশী ৰথৰ আড্ডা দমদম পায়হি। সেইদিনাই তেওঁৰ ওপৰত সংশোধিত ফৌজদাৰী আইন অনুসাৰে আদেশ দিয়ে যে তেওঁ সাত দিনৰ ভিতৰতে দেশ

ত্যাগ কৰিব লাগিব। পিছত পিতাকৰ শ্ৰাদ্ধৰ দিনলৈকে থাকিবলৈ আদেশ পালে। ১৯৩৫ সনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ৮ তাৰিখে তেওঁ আকৌ ইউৰোপলৈ যাত্ৰা কৰে। ইংলণ্ড, ৰুছিয়া, আমেৰিকা আদি দেশলৈ যাবলৈ তেওঁ আদেশ পোৱা নাছিল। লণ্ডনত থকা ভাৰতীয় গণতান্ত্রিক সমিতিৰ উদ্যোগত লণ্ডন নগৰত যি ৰাষ্ট্ৰীয় সন্মিলনৰ অধিবেশন হয়, তাত সুভাষচন্দ্ৰক সভাপতিত্ব কৰিবলৈ আহ্বান কৰা হয়। কিন্তু লণ্ডনলৈ যাবলৈ আদেশ নাপালে। তেওঁৰ লিখা অভিভাষণখন সন্মিলনত পাঠ কৰা হয়। তেওঁৰ ৰচিত "ইণ্ডিয়ান ষ্ট্ৰাগল" নামৰ কিতাপখন লণ্ডনৰ পৰা প্ৰকাশ হৈছে। এই কিতাপখন ভাৰতলৈ আহিব নিদিয়ে।

পিতাকৰ শ্ৰাদ্ধৰ পিচত ইউৰোপলৈ যোৱাত বিখ্যাত অস্ত্ৰ চিকিৎসক ডাঃ ডেমিয়েনে তেওঁক অস্ত্ৰোপচাৰ কৰাত তেওঁৰ স্বাস্থ্যৰ বহুত খিনি উন্নতি হয়। তেওঁ ভাৰতৰ জাতীয় আন্দোলনৰ এখন ইতিহাস লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰে। শাৰীৰিক অসুস্থতাৰ বাবে ইয়াক শেষ কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ ভিয়েনাৰ ইণ্ডিয়ান ইউৰোপীয়ান ছোছাইটিৰ সন্মিলনত জানুৱাৰি মাহৰ ৬ তাৰিখে যোগ দিয়ে। ডিছেম্বৰ মাহত ৰোমৰ এছিয়াবাসী ছাত্ৰ সন্মিলনতো তেওঁ যোগ দিছিল। ছিনৰ মুছোলিনীয়ে এই সন্মিলন উদ্বোধন কৰিছিল।

১৯৩৬ সনৰ ফেব্ৰুৱাৰি মাহত তেওঁ আয়লেণ্ডলৈ যায়। এই বছৰতে কংগ্ৰেছৰ সময়ত তেওঁ ভাৰতলৈ উভতি আহিবলৈ সঙ্কল্প কৰে। গৱৰ্ণমেণ্টে তেওঁক জনাই যে ভাৰতলৈ তেওঁ উভতি আহিব নোৱাৰে। তেওঁ এই সাৱধান বাণী অগ্ৰাহ্য কৰি ভাৰতলৈ উভতি আহে।

১৯৩৬ সনৰ এপ্ৰিল মাহৰ ৮ তাৰিখে বম্বে বন্দৰ পোৱা মাত্ৰে তেওঁক ১৮১৮ সনৰ ৩ নম্বৰ ৰেগুলেশ্যন অনুসাৰে গ্ৰেপ্তাৰ কৰে। এপ্ৰিল মাহৰ ১৩ তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰক বম্বেৰ আৰ্থাৰ ৰোড জেলৰ পৰা স্থানান্তৰিত কৰে পুণাৰ যাৰবেদা জেললৈ। সেই মাহৰ ২০ তাৰিখে তেওঁক যাৰবেদা জেলৰ পৰা কাৰ্শিয়াঙলৈ আকৌ স্থানান্তৰিত কৰে। ডিচেম্বৰৰ ১৭ তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰক দাৰ্জিলিং মেলত কলিকতালৈ আনি—চিকিৎসাৰ নিমিত্তে মেডিকেল কলেজ হস্পিতালত ৰাখে। সেই মাহৰ ১০ তাৰিখে গোটেই ভাৰত জুৰি তেওঁৰ গ্ৰেপ্তাৰৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপে "নিখিল ভাৰত সুভাষ দিন" পালন কৰা হয়। পাঁচ বছৰৰ পিছত ১৯৩৭ সনৰ মাৰ্চ্চ মাহৰ ১৭ তাৰিখে ভাৰত চৰ্কাৰে সুভাষচন্দ্ৰক বিনা সৰ্ত্তে বন্দী জীৱনৰ জীৱনৰ পৰা মুকলি কৰি দিয়ে। এপ্ৰিলৰ ২৫ তাৰিখে তেওঁ হাৱা পৰিবৰ্ত্তনৰ নিমিত্তে কলিকতাৰ পৰা পাঞ্জাবৰ ডালহৌছী নামে ঠাইলৈ যায়। ডালহৌছীত থাকি তেওঁৰ স্বাস্থ্যৰ বহুত খিনি উন্নতি হয়। কিন্তু চিকিৎসকসকলৰ পৰামৰ্শ মতে তেওঁ পাহাড়ীয়া অঞ্চললৈ গৈ কিছুদিনৰ নিমিত্তে বিশ্ৰাম লবলগীয়া হল। অক্টোবৰৰ ২৩ আৰিখে নিখিল ভাৰত ৰাষ্ট্ৰীয় সমিতিৰ আৰু কংগ্ৰেছ-কাৰ্য্য নিৰ্ব্বাহক সমিতিৰ অধিবেশনৰ উদ্যোগ আয়োজনৰ নিমিত্তে কলিকতালৈ যায়। ১৯৩৭ সনৰ নবেম্বৰ মাহৰ ১৮ তাৰিখে তেওঁ স্বাস্থ্য লাভৰ নিমিত্তে আকাশী ৰথেৰে আকৌ ইউৰোপলৈ যাত্ৰা কৰে। তেওঁ অষ্ট্ৰিয়াৰ বাদগাস্তিনত থাকি প্ৰায় ডেৰ মাহ চিকিৎসা কৰায়।

১৯৩৮ সনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ৮ তাৰিখে সুভাষচন্দ্ৰই ইংলণ্ডলৈ যাত্ৰা কৰি জানুৱাৰীৰ ১০ তাৰিখে ইংলণ্ড পালেগৈ। লণ্ডনত

তেওঁ বিপুলভাৱে সম্বৰ্দ্ধিত হয়। পাৰ্লিয়ামেণ্টৰ বহুতো বিশিষ্ট সদস্যৰ লগত ভাৰতীয় সমস্যা সম্পৰ্কে তেওঁ তাত আলোচনা কৰে। ইংলণ্ডত থকা সময়ত মিঃ ডি, ভেলেৰাৰ লগতো দেখা সাক্ষাৎ হয়।

১৯৩৮ সনত জানুৱাৰি মাহত শ্ৰীযুত সুভাষচন্দ্ৰ বসু ৫১ ম কংগ্ৰেছ (হৰিপুৰা) অধিবেশনৰ সভাপতি নিৰ্ব্বাচিত হয়। সেই মাহৰ ২৪ তাৰিখে তেওঁ লণ্ডনৰ পৰা কলিকতালৈ উভতি আহে। ইউৰোপত থকাৰ নিমিত্তে তেওঁৰ স্বাস্থ্যৰো বহুত উন্নতি হয়।

বঙ্গ প্ৰাদেশিক ৰাষ্ট্ৰীয় সম্মিলনৰ বিষ্ণুপুৰ অধিবেশনত যোগ দিবলৈ তেওঁ জানুৱাৰি মাহৰ ২৯ তাৰিখে তালৈ যায়।

তাৰ পিছতে ভাৰতবাসীয়ে তেওঁৰ উন্নত শিৰত গৌৰব-উজ্জ্বল মুকুট পিন্ধাই দি ৰাষ্ট্ৰপতিৰ আসনত বহুৱাই দিছে।

—ইনকুইলাব জিন্দাবাদ—

উলাবৰি, কামৰূপ]

১। বিদ্ৰোহী-খেতিয়ক ... ৵৹

২। ৰাষ্ট্ৰপতি—সুভাষ বসু .. ৷৹

৩। মুছোলিনী ... .. ৷৹

কিতাপ পোৱাৰ ঠিকনা :—

মেনেজাৰ, নিউপ্ৰেছ

গুৱাহাটী